

ПРЪВ ОПИТ ДА СЕ НАПИШЕ РОМАН ЗА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

(„Десетдневно царуване“ от А. П. Шопов)

Любомир Георгиев

Като връх в националноосвободителните борби преди Освобождението, като народно движение с изключителни исторически последици и национално-морално въздействие Априлското въстание става основна тема в българската литература през първите години след Освобождението. Литературната история отбелязва обаче определена последователност в художественото овладяване на темата от различните литературни жанрове. Най-бързо и спонтанно откликва лириката, още по време на самото въстание и непосредствено след него. От началото на 80-те години (след Вазовата „Епопея на забравените“ (1881—1884) усилията се пренасят към епичните жанрове — през 1884 г. се появява първият том от монументалните художествени мемоари на З. Стоянов „Записки по българските въстания“, а през 1889 г. излиза първата част от романа на Вазов „Под игото“ — най-значителната белетристична творба за Априлското въстание, първият роман в българската литература, който отговаря на високи художествени изисквания и един от най-хубавите романи в нея и до днес.

По-конкретното вглеждане в литературния процес през 80-те години обаче показва, че значителността и грандиозността на темата подтиква българския писател доста по-рано, още в самото начало, когато Априлското въстание започва да определя тематическата насоченост на творческите му усилия, да се обърне към възможностите, които романната форма му разкрива за художествено изображение на народния живот и националноосвободителните борби. През 1881 г. излиза романът на Атанас П. Шопов „Десетдневно царуване. Из българското въстание в 1876 г. Дневници на един бунтовник“, който, макар да няма идейно-художествените достойнства на „Под игото“, поставя интересни проблеми не само с оглед историческата правдивост на изображението, но и с оглед появата и развитието на романа като жанр в българската литература. „Десетдневно царуване“ на А. П. Шопов има приоритет по време както пред „Записки по българските въстания“ на З. Стоянов, така и пред „Под игото“ на Вазов. При това романът на А. П. Шопов не отминава незабелязано нито от читателите, които с интерес го следят още когато се печата като подлистник във в. „Българский глас“, нито от критиката, и което е особено важно — от Ив. Вазов и З. Стоянов, които реагират живо и еднакво отрицателно, макар и по различни причини. „Десетдневно царуване“ на А. П. Шопов има приоритет още в едно отношение — той е първият български роман, преведен в чужбина. В. „Българский глас“¹ съобщава

¹ Българский глас, бр. 41, 1 юли 1883.

през 1883 г., че негов превод излиза в петербургското списание „Век“. Даже външното, библиографско описание предизвиква интерес, който се оправдава при конкретното запознаване с романа. За съжаление, въпреки че за съществуването на такава творба в ново време сигнализира И. Бояджиев,¹ „Десетдневно царуване“ на А. П. Шопов не е било предмет на съвременна литературна преценка, а този първи опит заслужава по редица причини да се помни още от литературната история.

Атанас П. Шопов е роден през 1853 г. в Панагюрище. Учи медицина в Цариград, но не успява да завърши, защото е изключен заради своята дейност в защита на българското население след Априлското въстание. През лятото на 1876 г. „под прикритието на своята униформа, прилична на униформата на турските офицери“², той обикаля по поръчение на Екзархията опожарените и опустошени села и градове, които са били в центъра на Априлското въстание — Батак, Брацигово, Панагюрище, Копривщица, Клисурса и др., — и публикува обширен репортаж „Едно пътуване в Пловдивско“ във в. „Стара планина“, год. I, бр. 22—30, 23 окт. — 20 ноем. 1876 г. „Едно пътуване в Пловдивско“ е първото цялостно и свидетелско описание за трагичната съдба на въстаналите български села и градове. Макар на места да се чувства съобразяване с цензурата, фактите са изключително силни. Въз основа на своите конкретни впечатления и събрани данни Шопов изготвя и изложение до представителите на великите сили в Цариград. На следната година той участва в Руско-турската освободителна война.

За нас в случая представляват интерес именно тези младежки години от живота на А. П. Шопов преди Освобождението. Както сочат кратките биографични данни, той не е революционер, а е свързан с просветителските кръгове сред цариградските българи и конкретно с дейността на Българската екзархия. Неговият патриотизъм не подлежи на съмнение. За неговото патриотично съзнание най-категорично говори смелото му държане след Априлското въстание. През годините преди Освобождението А. П. Шопов започва и литературните си опити. През 1874 г. в „Читалище“ излизат няколко негови стихотворения („Де съм ся родил“, „Издамникът“, „Глас към българката“ и др.). В цариградския печат, пак предимно в „Читалище“, публикува и някои статии, които разглеждат положението на българската жена, проблеми на образованието и възпитанието („По възпитанието на жените“, „По възпитанието на децата“, „Състоянието на българската селянка“ и др.). Особено активно Шопов се занимава с преводаческа дейност. През 1874 и 1875 г. той предлага на българския читател преводи от Фенелон („По възпитанието на девойките“), от Лъосаж („Куцийт дявол“) и от Шатобриан („Атала“). Най-значителната му оригинална творба е разглежданият роман „Десетдневно царуване“, написан наистина по горещите следи на събитията, които са предмет на художествено пресъздаване. В същото време той е и завършек на писателския стремеж на А. П. Шопов. След „Десетдневно царуване“ той се отдава изцяло на научна и публицистична дейност.

Причините А. П. Шопов да напише „Десетдневно царуване“ могат да се търсят в няколко посоки. От една страна, още нищо не се е писало за Априлското въстание и нуждата да се разкаже художествено за събитията от 1876 г. става все по-осезателна, все по-належаща. От друга страна, А. П. Шопов, макар да не е участник във въстанието, по време на своята обиколка през 1876 г. събира много впечатления и документален материал, които само отчасти са използвани в „Едно пътуване в Пловдивско“. На трето място, А. П. Шопов е панагюрец, а Панагюрище е център на IV революционен окръг,

¹ И. Бояджиев. Първият роман за Априлското въстание. — Лит. фронт, бр. 15, 5 май 1966.

² Н. Савов. Атанас Шопов. — Славянски глас, II, 1922.

което също има значение. Своята творба Шопов замисля и осъществява като роман въпреки очевидните му слабости. Макар вече да е изпробвал успешно перото си в документално-публицистичния жанр, той не се връща към него. Този факт е знаменателен сам по себе си. Дързостта на Шопов е плод не толкова на неразчитане на силите и на младостта, колкото на назряващата необходимост в литературата ни от големи епични форми. Българският писател вече се стреми към романа, той вече има съзнание за възможностите, които романът като жанр разкрива, за мястото, което заема в другите литератури. Към романната форма Шопов е бил подтикнат и от мащабността на темата — Априлското въстание в Панагюрище, събитие, което като че ли само налага да се търсят по-широки рамки на повествование, за да бъде обхванато в своята цялостност.

За да осъществи своя замисъл, авторът се насочва към модела на сантиментално-психологичен роман във форма на дневник, като вмъква и обширни писма между героите. Изборът на образец в случая е от голямо, от решаващо значение, особено като се имат пред вид скромният творчески опит на писателя и скромният му талант. Този избор се определя от нашето закъсняло литературно развитие, от литературните вкусове и схващания на автора, а може би и от малкото проблеми, които поставя в композиционно отношение. От него до голяма степен произлизат и несполуките в творческата реализация на замисъла, защото този жанр се оказва може би най-неподходящият със своята камерност за художествено изображение на епохално историческо събитие, в което главен герой е народът. Следването на жанра води писателя към дългите сантиментално-психологически самоанализи, към философските разсъждения, към сладни-кавия лиризиран стил.

Разрешаването на противоречието между тематичния замисъл и жанровата определеност авторът търси в свободата, която дневникът и писмото дават като композиционно самостоятелни микроструктури в този вид роман. Това нарушава жанровото и стилово единство на творбата, но носи и най-интересното в нея — разказа за Панагюрското въстание. Част от дневника на героя писателя превръща в историко-хроникално и документално описание на Панагюрското въстание. Тази част има по-сериозна задача, отколкото да насочи само към външното събитие, което слага трагически отпечатък върху любовта между двамата герои. Л. . . (т. е. авторът) разказва изчерпателно, стреми се да обгърне пълно картината и хода на въстанието. Така романът поглъща в основната си насоченост на сантиментално-любовен роман чуждото тяло на документално-историческия мемоар, без да го адаптира изцяло. Той е „вмъкнат“, „вметнат“ мемоар, различен по съдържание и форма от спомените на героя за трагичната му любов, изкуствено свързан с любовната интрига. По този начин „Десетдневно царуване“ като първа стъпка към създаване на новобългарски роман се явява в жанрово отношение интересен хибрид, съчетаващ в себе си две от повествователните форми, които дадоха началото на романа в европейската литература — интимната психологическа проза и мемоара. Двата противоположни белетристични принципа, изкуствено съчетани в романа на Шопов, по-късно се развиват от нашата литература в самостоятелни жанрове. Ако в „Записки по българските въстания“ З. Стоянов извежда мемоарното начало от „Десетдневно царуване“ до пълноценен художествен мемоар, то Вазов чрез „Под игото“, отричайки белетристичния стил на Шопов, стига до нов тип роман, отговарящ на съвременните възможности на жанра.

С оглед темата на романа несполучливи се оказват и подборът на главните герои, и начинът, по който се изграждат техните характери. Главните герои — Л. . . и Ольга, — са от български семейства, които преди години са избягали от робството в Русия и живеят там. Подтикнати от своите патриотични

чувства, Л. . . и Олга се връщат в родината. Л. . . идва, за да просвещава народа, но влиза в конфликт с чорбаджиите и бива заточен в Диарбекир. Освободен от заточение, той се връща в България болен от туберкулоза и се установява в Пловдив, за да се лекува, като смята отново да се посвети на учителството, „занятие най-необходимо за нас“. Бенковски обаче го посвещава в плана на въстанието и той се съгласява да вземе участие в него. Олга, с която се среща в Пловдив, след-като е дал вече съгласието си на Бенковски, е дошла в България заедно с баща си, родом от Калофер, за да се запознае с неговата родина, с народа, към който и тя принадлежи. Насочването на писателя към такива герои може да се обясни не само с романтичното у тях, но и с обстоятелството, че те разкриват възможност да се види България с нови очи, отстрани. Не е без значение също фактът, че Шопов е страстен русофил. Чрез героите си той дава израз на своята любов към Русия, напомня за помощта, която тя е оказвала в миналото на българския народ.

Като поставя тези герои в центъра на интригата и на романа, писателят се лишава от възможността да вплете по-многогранно и органично Априлското въстание в тяхната съдба. Л. . . и Олга са истински патриоти. Л. . . не се двоуми да се присъедини към въстанието. Той и Олга изживяват неговия развой като истински българи. Олга загива в Панагюрище. И все пак те не могат да надделеят своята свидетелска, външна, „спътническа“ позиция спрямо подготовката и избухването на въстанието, те не са частица от вътрешната динамика и саморазвитие на революционния процес.

Към несполучливия подбор на главните герои се прибавя и сантиментално-романтичната стилизация на характерите им. Завършила Киевския институт за благородни девици, Олга има наклонност към литературата, знае наизуст Пушкин и Байрон, немски и френски, „често обичаше да чете Данте“, рисува, знае много песни от Миладиновия сборник. Не остава добродетел, с която писателят да не очисти своята героиня. Тя гори от желание да опознае родината на баща си, особено да опознае българката, да придобие нейните добродетели. В сантиментално-трагична светлина е разкрит и Л. . . Заболял от туберкулоза в Диарбекир, обречен на смъртта, той загубва любимата си в Априлското въстание и се връща в Русия, когато родителите му вече са починали, за да напише своите дневници преди смъртта си. На фона на българския бит и нрави, на суровата българска действителност героите изпъкват с романтичната си изключителност, с подчертаната си мечтателност, която се бори от светлините на деня. Олга се нарича „философка-мечтателка“ и изповядва: „Приятно нещо е човек да мечтае, да въобразява не ли? Мечтали ли сте някога? Това е по-сладко и от съня, по-приятно и от поезията“ (78). И двамата герои са почитатели на нощта и на ранните утрини. Тогава техните мечти са „най-чисти и сладостни. „Гробната тишина, нощната луна, сутрешната поезия са били изворът на моите надежди“ (18) — допълва Л. . . Особено много място писателят отделя, за да предаде любовните чувства на своите герои. В тяхната любов преоблада идеалното, духовното, възвишеното. Тя е духовна хармония, при която думите са излишни, макар писателят да разказва това с прекалено много думи. Изострената чувствителност на героите и сантименталното в характерите им се разкрива и в редицата сърцераздиращи сцени, които трябва да трогнат и читателя. Сълзите бързо идват на очите на героите. И това е така, защото според Л. . . „Сълзите у добрите хора са всякога в изобилие“. Особени усилия полага авторът да пресъздаде по-затрогващо последните дни на Л. . . , което го кара да се впусне в дълги психологически анализи, като на сълзите отново е отделено първо място: „Аз плача и сълзите ми се видят вкусни. Аз викам сестра си да плачем заедно. Тя дохожда. . . и ние дружно плачем, няма и вкусно плачем.“ Макар сълзите на героите да имат по-друга причина, по-

книжен източник от сълзите на Васил Друмевите герои, все пак те текат прекалено изобилно, особено у Л. . . Съзнателно или не, но когато авторът чрез Олга назовава своя герой Силвио Пелико, той загатва и определено вътрешно сходство в характерите им, а именно потъване в страданието, което зове за съчувствие, безхарактерност, пасивност, — черти, които и Каравелов, и Ботев в рецензиите си за мемоара „Тъмниците ми“ на прочутия по онова време италиански заговорник отхвърлят като чужди на характера на бореща и революционера. За книжността в характерите на главните герои, за вредата от сантименталистко-романтичната им стилизация, особено при Л. . ., говори и едно сравнение с героите на прочутия роман на Тургенев „В навечерието“, които имат сходна съдба с тези от романа на Шогоз. Бездеен и слаб изглежда Л. . . пред Инсаров.

Когато сочим несполуките на писателя и недостатъците на романа, не можем да не изтъкнем, че в него има и хубави, интересни моменти, които днес, в историческа перспектива, личат по-ясно и по-сигурно могат да се отделят. Даже и в най-уязвимото — любовната интрига и характеристиката на главния персонаж — се откриват места, в които са постигнати поетичност и атмосфера. Това обаче, което безспорно е запазило своята ценност днес и което с хода на годините ще я увеличава, е мемоарната линия в романа, вмъкнатият разказ за подготовката на Априлското въстание и за десетте дни свобода на Панагюрище. Достойнствата на „Десетдневно царуване“ като хроника на Панагюрското въстание изпъкват ясно, ако то се сравни с по-късни и признати художествено-мемоарни и белетристични творби за Априлското въстание като „Записки по българските въстания“ на З. Стоянов и „Под игото“ на Вазов. Сравнението доказва честността и патриотизма на автора. То също сочи, че чрез дневниците на своя герой Шопов пръв създава една относително цялостна картина на Априлското въстание, която по-късно в основни линии се допълня или потвърждава от мемоаристи и писатели. Най-напред писателят по своему и със стил, близък на съответните места от „Записките“ и „Под игото“, съумява да предаде „наелектризираната“ атмосфера в навечерието на въстанието, ентусиазма на народа и готовността му да участва в делото. „Ще стане, тъй е писано, слушаше се навсяде и всякой се движеше, всякой се готвеше за нещо“ (16). Авторът изтъква ролята и значението на Бенковски в подготовката на въстанието и се възхищава от неговото „красноречие и убедителна реч“, сочи обаянието му сред народа. В Панагюрище нямат „друг предмет за разговор, те го уважават, те гледат на него с вяра и надежда“ (101). Особено съществени са онези места, в които се предават схващанията на Бенковски за силите на въстанието, вярата му в селянина и недоверието му към „нашите домашни търговци“: „Искаш ли да сееш нещо, сей го на обраслата в трева селска нива и непременно ще се прихване, ще даде известен плод, защото под тая трева се е съхранила здрава и чистонародна почва“ (28). Вдъхновение и правдивост лъхат от думите за огромната организаторска дейност на апостолите: „Разпаленият и пъргав апостол бе разарил и малко и голямо, и мъжко и женско със своите проповеди, със своята свобода, със своя дух, със своето въодушевление, със своето безстрашие и надежда; той бе говорил, той бе убеждавал, той бе обещава, той бе заклевал, той бе и застрашавал“ (172). Писателят се стреми не само да предаде въодушевлението на народа, но да потърси и по-конкретно причините за въстанието. И той ги вижда приблизително в такъв ред, в който по-късно и по-пълно ще ги посочи и З. Стоянов: трагичното състояние на народа, данъците, въстанията в Босна и Херцеговина, убеждението, че „стига да духнем, Турция ще падне“ и пр. Своеобразна художествено-очеркова илюстрация към основната причина на въстанието — робството и страданията на народа — е писмото, в което Олга разказва за пътуването си от Пловдив до Калофер. Пред нея се разкрива ужасяващата картина на бедността и страданията на селянина: „Всичко бе тъй

просто, в такъв доисторически или по-добре, в такъв естествен, гладен вкус, щото на човека не оставаше освен според изражението на философа да се наведе и да започне да ходи на четири крака. Единствено защото царува невежество, защото няма самостоятелност, справедливост и човеческий живот, единствено защото няма *свобода!*“ (курс. а., с. 153). Показателна е съдбата на каруцаря Кено Бурмата. Баща му е заклан на нивата, двамата му братя загинали като четници, а той в затвора, от който се връща да погребе майка си. Решава да пести за семейство, но напусто — „сиромашия и вечно сиромашия“ (137). Може би затова на друго място обикновената панагюрка си представя българското „царство“ като такова, в което няма да плаща вергия, ще може да си върне взетите за вергия котли и ператник, в което земята повече ще ражда, „всички ще станат богати, ще си имаме брашно“ (104). Може би затова по-късно, когато разказва за победата на въстанието в Панагюрище, писателят обръща такова внимание на „хозяйствения и икономически строй на царството“. В него владее принципът на „общо ползване“. „Не, в Панагюрското царство — ще уточни авторът — всякой имаше еднакво право: разлика никаква. Царуването и свободата направиха хората равни, провъзгласиха всичко общо“ (253). Столицата на „царството“ се оказва „републикански град“ (227).

Писателят знае много. В дневника си Л. дори говори, че в Панагюрище мнозина „искат да са първи, да са всичко“, че панагюрци вече са успели „да се разделят на две партии, на буйна и умерена“ (40). Невъзможно и излишно е обаче да се посочат всички ценни мемоарно-исторически сведения. Нужно е обаче да се изтъкне, че „Десетдневно царуване“ съдържа живо описание и на такива характерни случки и подробности от Панагюрското въстание, които могат да се присъединят към класическите примери за патриотизма, ентузиазма и революционната готовност на народа от „Под игото“. Умиление извиква моментът, когато строените по двама въстаници трябва да преминат реката, мостовите на която са отнесени от пролетното пълноводие. Прехвърлената дъска не стига за двама, но те не нарушават строя. Или онзи стотник, който отдава команда на цялата стотня: „Копче зако-о-о-о-пчай!“ (251), когато забелязва този пропуск в униформата на един от въстаниците.

Преломният момент, в който се намира нашата литература по времето, когато Шопов пише „Десетдневно царуване“, личи и в езика, и стила на романа. В него също се отразява залегалото противоречие в жанровия избор на писателя. Сентиментално лиричната стилова струя в редица от дневниците се сменя с художествено-публицистичен стил, напомнящ стила в повестите на Каравелов. Такава е например стиловата характеристика на вмъкнатия очерк за българката, в който ще открием и прекрасно лирическо отстъпление, истинска ода на българската жена. Освен това в езика и в стила на романа се чувства подчертана интелектуална струя и стремеж да се слее с живостта и образността на народната реч. Писателят често и намясто употребява народни пословици, вмква народни песни, даже обяснява някои диалектни думи и в същото време търси да обясни „донкихотизма“ в българското революционно движение, ще сравни коня на каруцаря с Росинант, ще използва редица чуждици. На места езикът звучи съвсем съвременно, без следа от стареене.

Относително цялостният и със стремеж към обективност поглед върху романа на А. П. Шопов „Десетдневно царуване“ води към няколко основни извода.

„Десетдневно царуване“ на А. П. Шопов е първият опит да се напише роман за Априлското въстание и първи опит да се напише роман в новата българска литература. Романното начало в творбата е определящо и подчинява на себе си, макар и слабо, документално-мемоарната линия. Писателят се насочва към жанра на сентиментално-психологическия роман във форма на

дневник и писма, който е исторически предходник на реалистичния роман от XIX в., преди всичко поради обективната трудност да се преодолее изведнъж изостаналостта на нашата литература в специфично белетристичните жанрове, а така също и по субективни причини (литературно възпитание, вкус, талант, традиции и пр.).

Романът се отличава със своята жанрова и стилова разнородност. Интрига и колизия не са свързани органично, като на места романът приема форма на документален и художествено-документален разказ. Някои откъси от него насочват и към традициите на възрожденската ни белетристика с подробното описание на бита, достигащо до етнографски подробности, с художествено-публицистичния си стил. Тази вътрешна противоречивост и незрелост в замисъла и в творческата му реализация са причина за слабостите в романа, които го правят неуспешен опит да се напише роман за Априлското въстание и неуспешен опит да се напише първият роман в новата българска литература. Заслугата да създаде първия български роман, отговарящ на високите изисквания на жанра, се пада на Вазов.

Въпреки слабостите си „Десетдневно царуване“ има редица положителни моменти в идейно-художественото си съдържание преди всичко като описание на Априлското въстание в Панагюрище. Позицията на писателя е патриотична и демократична, оценката му в основни линии правилна.

Макар да не става голямото начало на българския роман, „Десетдневно царуване“ на А. П. Шопов изисква да се даде заслуженото на постигнатото от автора и преди всичко да се посочи обективно положителната роля, която играе при по-нататъшната разработка на темата за Април 1876 в нашата литература, да се оцени значението му за по-нататъшното развитие на романа като жанр от българските писатели. Затова, че романът на Шопов е литературно-исторически факт и отправен момент за по-нататъшното развитие на големите епически жанрове, говорят и рецензиите, които излизат на времето за него. Единственият положителен, макар и не безкритичен отзив, е на в. „Български глас“. Анонимният рецензент чувства, че „белетристичният костюм“ стои не съвсем прилегнал на темата, но високо цени разказа за въстанието в Панагюрище. Реакцията на Ив. Вазов и на З. Стоянов, бъдещите класици на нашата литература за Априлското въстание, е рязко отрицателна. Пръв рецензира Вазов.¹ За него „Десетдневно царуване“ на Шопов е „бледен и блудкав роман“. Вазов е недоволен предимно от белетристичната техника и от художественото равнище на романа, от маниерността и от художествената безпомощност. Вазов обаче взема отношение и по идейното съдържание на романа и твърди, че Шопов „не е могъл да ни представи вярно нито събитията, нито хората“. Той се дразни, че писателят търси причините за въстанието и се стреми да го обясни. Този подход влиза в противоречие с Вазовата историко-романтична концепция за Априлското въстание като „взрив на едно кипение, което се е готвило пет века“, със схващането му, че Априлското въстание „не е едно събитие *размислено* (курс. м.), решено после дълги разчети и разсъждения“, и затова го отхвърля. Не приема Вазов и идейния облик на Бенковски, както е представен от Шопов. Като цяло тези критични бележки на Вазов са неоснователни и се опровергават от цялата литература за Априлското въстание по-сетне.

З. Стоянов подхожда към „Десетдневно царуване“ преди всичко от позициите на историк и мемоарист. Можем да предполагаме, че още в предговора към „Записките“, когато говори, че не се е опитал да облагородява и преименава събитията, като на мястото на Ворчо войвода и Иван Арабаджия тури „влюбени скелети, глупави любовници и педанти-учени, които да охкат, ахкат и

¹ Наука, год. II (1882), кн. I, с. 91—94.

да цитират Гетя и Хайне“, 3. Стоянов има пред вид творбата на Шопов. Конкретно за нея обаче той се изказва в бележките към т. I, гл. VI на „Записките“. 3. Стоянов признава, което е много важно, че Шопов „е имал най-грамадните факти за Панагюрското въстание“, но смята, че не го е описал, „както си е то в същност“. Причината за 3. Стоянов е в това, че писателят е „оставил настрана своите храбри комшии (т. е. панагюрците — б. м.) и ги е заместил с едно кречетало, някой си охтичав Л. . . , и за голямо удивление тоя Л. . . е бесарабец.“ По времето, когато пише „Записките“ и тези бележки, 3. Стоянов утвърждава своята русофобска позиция. Той не може да бъде доволен, че Шопов „докарва“ своя главен герой от Русия („За да направи своята книга още по-чужда за своя народ, той го докарва от Русия (иначе може ли я? На посредствените автори героите трябва да бъдат учени, да цитират Гетя, Байрона и пр., трябва да са живели в Европа, другояче е невъзможно), една идиотка, именуема Олга, която аха и оха на всяка страница за потайностите на платоническата любов и за други още глупости, с които е изпълнена цялата книга“). Както се вижда, унищожителна, захаристояновска критика, с характерните ѝ не само крайности, но и със субективистични пристрастия. Доколко 3. Стоянов не е прав, най-убедително говори едно сравнение на романа на Шопов със „Записките“, а и противоречията в отделни моменти между двамата рецензенти потвърждават, че им се изплъзва обективно положителната роля на опита на Шопов.

Отричайки всеки по свой начин романа, и Ив. Вазов, и 3. Стоянов като че ли уточняват своята бъдеща творческа задача. Може да се твърди, че в рамките на литературно-историческия процес всеки от тях поема и продължава, отричайки една от двете основни линии в „Десетдневно царуване“, за да постигне това, което смята, че Шопов не е постигнал. Отхвърляйки романната форма, 3. Стоянов създава художествено монолитния мемоар, образец на жанра и до днес. В „Записките“ обаче влиза, макар и творчески изменено, мемоарното начало от творбата на Шопов. Иван Вазов от своя страна, отхвърляйки белетристичния стил и техника на Шопов, ще сложи началото на реалистичния роман-епопея. Нека не забравяме обаче, че в „Под игото“ имаме руския възпитаник Кандов, че Б. Огнянов също се завърща от Диарбекир и също като Л. . . в начало е смятан за турски шпионин. Следователно опитът на Шопов не остава без значение за тези, които идват след него. Те излизат от него, като се стараят да избягнат и преодолеят слабостите му. „Десетдневно царуване“ на А. П. Шопов е пръв и значим литературно-исторически факт в историята на романа у нас след Освобождението и в разработката на темата за Априлската епопея от 1876 г.